

Alevi-Bektaşiliğin İnanç Boyutu

TEMEL YEŞİLYURT
DOÇ.DR. FIRAT Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
tyesilyurt@firat.edu.tr

Özet

Bu araştırmada, olabilir en temel kaynaklarına dayanarak Alevi-Bektaşiliğin inanç boyutunun tartışılması amaçlanmıştır. Gelenek içinde inançlar, temel renklerini İslam'dan alırlar ve başlangıç fel-sefesi itibarıyla İslam'ın dışından değildir. Ancak onların inançları sistematik ve bütüncül değil, aksine parçacı ve öznelidir. Bu nedenle inançlarında bir birlik yoktur. Yaklaşım, izah ve yorum açısından çoğulcu bir yapı mevcut olmakla birlikte, temel inanç esaslarının oldukça merkezî ve yerleşik bir konumda olduğunu söylemek mümkündür. Gelenek içinde pek çok farklı yaklaşım ve açılımlar da mevcuttur. Ancak bu yaklaşımlar ilk dönem yapıları ve temel kaynakları açısından temelsiz kalmaktadır.

anahtar kelimeler

Alevi, Bektaşî, İnanç, İman, Hacı Bektaş-ı Veli

Alevi-Bektaşî düşüncesi içinde, akîde sistemi olarak Ca'fer es-Sâdik'a intisap Aiddiası yer asla da,¹ problemin üzerine eğilenler, üzeri Şii eğilimli bir Müslümanlıkla örtülü Şamancı kalıntılar, sufilik yoluyla sızmış gnostik ve yeni Eflatuncu, hatta Manici ve Budacı öğeler ve ayrıca Yahudi-Hıristiyan karışmalar gibi değişik birçok dinin varlığının görülebildiği eklektik bir inançlar sistemiyle karşılaşılır.² Bu nedenle Alevi-Bektaşî inanç sisteminin tahliline ayrılmış bir araştırmada, belki de vurgulanması gereken ilk şey, sistematik ve herkes üzerinde bağlayıcı bir inanç sistemi ortaya koymanın güçlüğü olacaktır. Bu gelenek içinde inanç sisteminin gelişimi daha çok, yeni inançların eskilere eklendiği tedricî bir yapı içinde olmuştur ve bu alanda ortaya konacak olası bir tahlil, kökenleri değişik yer ve zamanlarda bulunan bir inançlar kütlesiyle karşı karşıya

¹ F. W Hasiuk, *Bektaşilik Tedkikleri*, müt. Ragib Hulusi, sad. Sevil Budak, Malatya 1998, s. 8.

² Mehmed Fuad Köprülüzade, "Bektaşiliğin Menşeleri", *Türk Yurdu*, Cilt: 16-2, sayı: 169-8, s. 72; Orhan Türkdöğen, *Alevi Bektaşî Kimliği -Sosyo Antropolojik Araştırma-*, İstanbul 1995, s. 146; Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara 1990, s. 212.

kalacaktır. Çünkü, bu anlamda inancın sınırı oldukça geniş tutulmuştur ve hatta aynı inançların ortak beyanında bile bir uzlaşma söz konusu değildir.³ Bu nedenle Alevi-Bektaşî inançlarına ilişkin yapılan belirlemeler ve sınıflamalar doğal değildir. Çünkü bir kategoriden diğerine geçişler vardır.⁴ Alevi-Bektaşî teolojisi içerisinde belirleyici bir yere⁵ sahip olan Hünkâr Hacı Bektaş Veli'nin Sünnet ve cemaat ehli'nden olmayı Şeriat'ın yedinci makamı olarak ele alması nedeniyle⁶ onu Sünnî olarak niteleyenler bulunmakla birlikte,⁷ Alevi-Bektaşî düşüncesini bir mezhep kategorisi içine sokmayı, şekil ve muhtevaca ona yakın olan Yesevilik ve Ahilik gibi, Anadolu'yu yurt edinmiş Türki karakter taşıyan bir tarikat olarak görenler de mevcuttur.⁸ Belki de karmaşık yapısıyla, Alevi-Bektaşî inanç boyutu ele alınırken, Baha Said'in dediği gibi,⁹ "şu veya bu meslek-i felsefi veya mezhep namına araştırma yapmaktansa onları olduğu gibi kabul" etmek daha asli ve daha muvaffakiyetli bir araştırma yöntemi olacaktır.

Alevi-Bektaşî akîde sistemini belirlemeye çalışırken, sistematik bir teolojilerin bulunmamasının doğurduğu güçlük bir yana, araştırmanın kaynakları bakımından da önemli bir belirsizlik söz konusudur. Hatta günümüz Alevi-Bektaşî düşüncesi söz konusu olduğunda, bu, çok daha belirgindir.¹⁰ Bununla birlikte, araştırmamız, günümüz Alevi-Bektaşî düşüncesi ekseninde gelişen itikadi yorumlardan çok, olabildiği¹¹ en temel kaynaklarına dayanarak bazı belirlemeler yapmayı hedeflemektedir. Bu nedenle, araştırmamızın materyalini, kuşkusuz, Hacı Bektaş Veli'nin yapıtları başta olmak üzere, Alevi-Bektaşî geleneği içerisinde önemli bir yer tutan, saygı duyulan ve okunan Menâkıbnâme, Câvidânâme, Buyruk, Hüsnîye ve Velâyetnâme gibi eserler oluşturacaktır.

Alevi-Bektaşî düşüncesi de, eklektik yapısına rağmen, temelde Allah, Muhammed ve Kur'an ekseninde biçimlenir. Bektaşî-Alevî kültür yapısı, bu çizgi

³ Bu nedenle, Bektaşîlik düşüncesi içerisinde, kaba hurafelerden, zimni bir solipsizm veya kendinden başka kimsenin var olmadığı inancına ve hatta materyalist ve ateist düşüncelere bile rastlayabilmek mümkündür. Bkz. J. Kingsley Birge, *Bektaşîlik Tarihi*, çev. Reha Çamuroğlu, İstanbul 1991, s. 102.

⁴ Türkdoğan, *Alevî Bektaşî Kimliği*, s. 82.

⁵ "Cümle evliyanın oldu surûri / Bende gösterip nûr-i ahdari / Horasan pîrleri Rum erenleri / Hünkâr Hacı Bektaş Veli dediler (Dervîş Ruhullâh, *Bektaşî Nefesleri*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1340, s. 47).

⁶ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, neş. Esad Coşan, Ankara 1996, s. 12.

⁷ Bu konudaki görüşler için bkz. Ayhan Yalçinkaya, *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar*, Ankara 1996, s. 100.

⁸ Abdülkadir Sezgin, *Hacı Bektaş Veli ve Bektaşîlik*, Ankara 1990, s. 42.

⁹ Baha Said, "Teke Aleviliği-İçtimai Alevilik", *Türk Yurdu*, Cilt: 18-4 (Eylül 1926), sayı: 182-21, s. 10112.

¹⁰ Bunun temel nedenleri arasında Alevi-Bektaşîlerin mensup oldukları gelenekle ilgili tarihî arka planı kaybetmiş olmaları; bilginin daha çok mitoslarla iç içe yürüyen bir sözlü geleneğe dayanması gösterilebilir. Bu konuda bir tartışma için bkz. Yılmaz Soyşer, *Sosyolojik Açardan Alevî Bektaşî Geleneği*, Seyran Yayınevi, İstanbul 1996, s. 89.

¹¹ Buradaki olabildiği kaydı önemlidir. Çünkü bu kaynakların tümünün Alevi-Bektaşî inançlarının temel kaynaklarını oluşturup oluşturmadığı konusunda tartışmalar mevcuttur ve hatta bazı yazarlar Menâkıbnâme ve Velâyetnâme gibi eserlerin sonradan uydurulmuş olduğunu iddia etmektedir. Köprülüzâde, *Bektaşîliğin Menşeleri*, s. 75.

üzerinde felsefi dünya görüşlerini billurlaştırır.¹² Bu, onların yaşam tarzı, tutum ve bilişlerini biçimlendirir. Bununla birlikte, Alevi-Bektaşî karmaşık yapısı içerisinde diğerlerine nispetle öncelenmesi gereken ilk kavram, iman olacaktır. Çünkü temel düşünce kategorisi ve insanın kararlı eylemi olan iman,¹³ Alevi-Bektaşî teolojisi içinde de önemli bir yer işgal eder. Hacı Bektaş Veli'ye göre de iman, dört kapı kırk makam içerisinde Şeriat makamlarının birincisidir.¹⁴ Bu açıdan iman, her çeşit tutum ve davranışı da önceler.¹⁵ *Makâlât*'ı yorumlayan Alevi yazarlar, imanın Tanrı inancı başta olmak üzere, peygamber, melekler, kitaplar, ahiret ve kadere olan inancı da ifade etmesi gerektiğini düşünürler.¹⁶ Bunlar, aynı zamanda imanın nesnesini/hakikati belirlerler. Bazen bu hakikatin, 'özülle yâr olma', 'ehlini yâr eyleme', 'cesedini yâr eyleme', 'kendini bir pîre teslim eyleme' ve son olarak da 'Ali'ye teslimiyet'¹⁷ gibi açılımlar da kazanarak tümüyle mistik bir düzeyde açıklandığı görülür. Bir diğer açıdan da, evlâd-ı Resûl'e biat kılıp ikrar getirmek, dini-imanı kabul ve imana yetmenin temel koşulu olarak kabul edilir.¹⁸ Benimsenmesi ve inanılması gereken nesne bunlardan hangisi olursa olsun, bu kabullenmenin içten/kalbî olması ve dille anlatımı/ikrar temel koşul olarak görülmekte,¹⁹ daha açık bir anlatımla, iman alanında insanın iç dünyası ile dış dünyası arasındaki olası bir uyumsuzluk kabul görmemektedir.²⁰ Geleneksel teolojide "kalbin tasdiki ve dilin ikrarı" şeklinde klişeleştirilen bu birlik, imanın özünü oluşturmaktadır. İç ve dış arasındaki tutarsızlığı ifade eden nifaktan²¹ arınmayan insanların fütüvvete layık in-

¹² Türkdöğen, *Alevi Bektaşî Kimliği*, s. 42.

¹³ Wilfred Cantwell Smith, *Faith and Belief*, Princeton University Press, New Jersey 1979, s. 33.

¹⁴ Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (Abdurrahman Güzel), Ankara 2002, s. 66.

¹⁵ Bir kişi diliyle iman etse ve gönüyle etmese, öşürü-zekâtı tam vermese, hacca giderken yoldan geri dönse, Tanrı Teâlâ'nın hükümlerinden birini bâtil saysa veya Muhammed Mustafa'yı inkâr etse, Hz. Muhammed'in sahabilerinden birini haksız bilse, işlediği bütün ameller heba olur. Bkz. Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (E. Coşan), s. 18; *Makâlât*, (A. Güzel), s. 193-194.

¹⁶ Aziz Yalçın, *Makâlât-ı Hacı Bektaş Velî*, (Yorum ve Açıklamalarla), Der Yayınları, İstanbul 2000, s. 173. *Makâlât*'in bu yorumunun ilk anlatımını Ebû Hanîfe'de bulan ve amentü olarak ifade edilen inanç ikrarıyla tıpatıp benzerlik taşıdığı, hemen ilk bakışta göze çarpan önemli bir unsurdur. Krş. Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, *Fıkhü'l-Ekber*, (A. Kârî Şerhiyle Birlikte), Beyrut 1989, s. 14-17. Bununla birlikte, bu bakış açısı yalnızca Alevi yazarlarla da sınırlı değildir, Bizzat Hacı Bektaş Velî'nin kendisi de inancın bu unsurlarını imanın şartı olarak görmektedir. Bkz. *Makâlât*, (E. Coşan), s. 8.

¹⁷ *Büyruk*, (Sefer Aytekin), Emek Basım-Yayınevi, Ankara t.y., s. 10.

¹⁸ *Büyruk*, (S. Aytekin), s. 16; krş. *Büyruk*, (Fuat Bozkurt), İstanbul 1982, s. 20.

¹⁹ *Manzum Makâlât*'ta, imanın sözlü anlatımı/ikrar, imanın önemli bir rükünü olarak düşünülmekte ve şehadeti terk etmek, küfürün belirtilerinden görülmektedir. "Ve ger ni gönli gözi irmezse / Dil ile hoş şehâdet vermez ise / Bayık bilün ki oldur bellü kâfir / Mukim olsun gerek ol, ya müsâfir", Taceddin Muhammed b. el-Hatib İbrâhîm İznîkî, *Bahru'l-hakâyık* (Hacı Bektaş Velî'nin *Manzum Makâlât*'ının Türkçe çevirisi), çev. Esat Coşan, (Abdurrahman Güzel'in *Hacı Bektaş Velî ve Makâlât* adlı eseri içinde), Ankara 2002, s. 302. Şehadet insandan, derece yükseltmek ise Allah'tandır. Bkz. Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Yalçın), s. 206.

²⁰ Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 68.

²¹ *Hüsnîye*, (Komisyon), s. 58. Dili ile ikrar edip de kalbiyle tasdik etmeyen münafıktır ve bu cehennemnin en alt tabakasındadır Yüce Tann "Şüphe yok ki, münafıklar cehennemnin en alt katındadırlar" (4/Nisâ', 145). Bkz. Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 177; *Menâkıb-ı İmâm Ca'fer-i Şâdık*, vr. 2b.

sanlar olamayacakları ifade edilmektedir.²² İmanın tanımı ve unsurları bu şekilde belirlendiğinden, imanın karşıtı olan küfür, temel inanç esaslarının (uluhiyet, nübüvvet ve ahiret) inkârı olarak tanımlanmaktadır.²³ İkrar verirken başvurulan kavram *âmennâ* (inandık) kavramıdır.²⁴

İmanın formüle edilmesinde öne çıkan bir başka boyut, kuşkusuz, onun dışavuran ve nesnelleşen veçhesine (amelî yönüne) olan vurgudur. Bu ise, imanda davranış ve tutumların önemi yanında onun ahlaki boyutunu da²⁵ öne çıkarılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, inanma, "Hak Teâlâ'nın emrin tutup, yasaklarından kaçınma"yı²⁶ içerdigi kadar, bazen de iman ile edep arasında yakın bir ilişki öngörülebilmektedir.²⁷ Hz. Ali'ye nispet edilen bir düşünceye göre, Müslüman olarak nitelenebilmek için kelime-i tevhidi kabullenmenin yeterli,²⁸ ancak, bunun yeni yeşemiş bir fideye denk olduğu ifade edilmekte ve bu fidenin namaz, oruç gibi ibadetlerle dallandırılıp yeşertilmesinin gerekliliği üzerinde durulmaktadır.²⁹ Bununla birlikte, iman salt davranışlara indirgenmeyerek temel inanç esaslarını kabullendiği hâlde davranışa dönük olarak eksiklikleri bulunan bir insanın ancak *asî* olarak nitelenebileceği ifade edilir.³⁰ Daha açık bir anlamıyla, tutum ve davranışlar imanın özüne ait bir ölçü olarak değerlendirilmektedir. Çünkü imanın gövdesi, dille ikrar, kalple inanmaktır. Ameller ise öze

²² Ca'fer es-Sâdık, *Fütüvvetnâme*, Millet Genel Kütüphanesi: 902, vr. 25a. Çünkü, münafıklık fetâyı fütüvvetten düşüren şeylerden biridir. Gönlünde zerre kadar nifak olan kişi de zerre kadar topluluk, düzen olmaz. Özü daima adamlıktan ayırır. Hâsılı her ân Tanrı hüsnuna uğrar. Bkz. Nâsîrî, *Fütüvvet-Nâme*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları: Etüdler), İstanbul 1949, s. 323.

²³ *Üveysilikten Bektaşılığa Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, haz. Hasan Yüksel-Saim Savaş, Sivas 1997, s. 22-323. Bununla birlikte aynı yerde inkârın kapsamı yalnızca bu inançlarla sınırlı tutulmamakta, evliya, enbiya, ulema, fukara, tarikat, hakikat ve marifeti inkâr etmekte inkâr kapsamı içinde dahil edilmektedir.

²⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, *Alevî Bektaşî Nefesleri*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul 1992, s. 40.

²⁵ Bu anlamda Peygamber'in bu konudaki beyanına atfen, hayânın imanın bir şubesi oluşu ifade edilir. Harputlu, Nakkaş İlyas Oğlu Ahmed, *Tuhfetü'l-Vasaya*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları: Etüdler), İstanbul 1949, s. 217; *Menâkıb-ı İmânî Ca'fer-i Şâdık*, vr. 4b.

²⁶ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 58.

²⁷ "Yalan söylesen imanın delik delik olur, haram yesen imanın ısıtma tutar, edepsiz olsan imanın çıplak kalır. Amelin olmazsa, imanın lezzetin alamazsın. İmanı olmayan kimseden Hak Teâlâ'nın rahmeti inaktır; cennete giren imandır; Cehenneme giren gümandır. İmanın şehri aydınlıktır. Şehir dediğim kalptir. Buna inanmayan kalptir; kelp dediğim nefistir." *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 30, 75. Buna ek olarak edep, korku, hayâ, utanma, sabır ve cömertlik gibi ahlaki unsurları da barındırması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (E. Coşan), s. 21; krş. *Makâlât*, (A. Güzel), s. 197.

²⁸ *Vilâyetnâme*'de aktarılan bir olay, 'kelime-i tevhid'e yapılan bu vurguyu daha da güçlendirmektedir. Hacı Bektaş-ı Velî, Bedeşşan'ı zaptedince oradaki inançsızlar imana gelmiş ve ikrarlarını "Tanrı birdir, Muhammed elçisidir" esas temeline Hacı Bektaş Velî'nin hükümlüğünü kabulü üzerine tesis etmişlerdir. Bkz. *Vilâyet-Nâme*, (*Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî*), (nşr. Abdülbaki Gölpınarlı), İnkilâp Kitabevi, İstanbul t.y., s. 12. Krş. Esat Korkmaz, *Vilâyetnâme*, Can Yayınları, İstanbul 1999, s. 30. Bununla birlikte bazı Buyruklarda, kelime-i tevhide, "Ali de onun velisidir, Ali'den üstün yiğit, Zülfi-kârdan üstün kılıç yoktur" ifadelerinin ilave edildiği de görülür. Bkz. *Buyruk*, (F. Bozkurt), s. 105. Çünkü din, Muhammed; iman ise Ali'dir. Bkz. *Buyruk*, (S. Aytekin), s. 16.

²⁹ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 56.

³⁰ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 22, 75.

ilişkin bir rükün olarak düşünülmemektedir,³¹ imanın rüknü olmamakla birlikte, olgun/kâmil insan olabilmenin temel koşuludur.³² Ancak, taat ve amelî imandan gören ve bu alandaki bir ayırımı küfür olarak değerlendiren yaklaşımlara da rastlamak mümkündür.³³ Bu yönüyle kalp, imanda önemli bir fonksiyon icra eder ve Hakk'ın yabanda aranmaması gerektiği, çünkü Hakk'ın insana yakın olduğu belirtilerek, insanın kalbini temiz tutması tavsiye edilir.³⁴ Bununla birlikte iman, yalnız ten ve yalnız kalple ilişkilendirilmez; aynı zamanda imanın "can ve gönül üzere oluşu" da önemli bir boyut olarak ortaya çıkmaktadır.³⁵ Bu ise imana rasyonel bir temel sağlamaktadır.³⁶ Bu temelde oluşan imanın sözlü anlatımı da (ikrar) önemlidir. *Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi*'nde aktarıldığı şekliyle, Veli'nin kerametini görenler, imana gelmişler, "Tanrı birdir, Muhammed onun elçisidir ve padişahımız da Hacı Bektaş Hünkârdır," şeklinde bir ikrarda bulunmuşlardır.³⁷ Yine de burada bir birlik söz konusu değildir; çünkü şehadetin başka anlatımlarında kelime-i tevhide ilave edilen "Hacı Bektâş-ı Veli" ifadesi, "Ali'nin velâyeti"³⁸ veya "Ali'nin vesayeti"³⁹ ile yer değiştirmektedir.

Buyruklarda dini pîr, imanı da müşahip olarak gören veya dini Muhammed, imanı da Ali olarak yorumlayan yaklaşımlar yer bulmakla birlikte,⁴⁰ Tanrı'nın birliğine ve peygamberin gerçekliğine olan inanç, nerdeyse yerleşik bir kabul olarak yer almaktadır.⁴¹ *Fevâ'id*'de varlık hiyerarşisi içerisinde Tanrı'ya atfedilen "zorunlu varlık" kavramı, O'nun yokluğunun düşünülmemeyeceği⁴² ve hiçbir şeye muhtaç olmayışı⁴³ anlamına gelir. Hacı Bektaş Veli'de Tanrı için, Calap Teâlâ, Cenâb-ı Hak, el-Hayyü'l-Kayyüm gibi isimlerin kullanıldığı görülür.⁴⁴ Al-

³¹ Tutum ve davranışlar, imanın özüne ilişkin bir rükün-olarak değil de, imanın kuşağı olarak adlandırılmaktadır. "İmanın kuşağı fukarayı, ulemayı sevmektir. Onların ilminden öğrenip hallolmaktır ve hayırlı ameller işlemektir." Bkz. *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 75. Amel ile davranışlar arasındaki ayırım *Makâlât*'ta şöyle ifadelendirilmektedir: "Değme ibadet, imana ermez; küfür de günahır ama değme günah küfre ermez" Hacı Bektâş-ı Veli, *Makâlât*, (E. Coşan), s. 8.

³² *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 76. Bununla birlikte kâmil insan olabilmenin tek kuralı bu değildir. Bunun yanında, Şeriatla, tarikatla, marifetle ve sır-ı hakikatle hemhâl olmakta gerekmektedir. Bkz. *Buyruk*, (S. Aytakin), s. 13.

³³ *Menâkıb-ı İmâm Ca'fer-i Şâdik*, vr. 2b.

³⁴ Derviş Ruhullâh, *Bektaşî Nefesleri*, s. 39.

³⁵ Hacı Bektâş-ı Veli, *Makâlât*, s. 8. Krş. Hacı Bektâş-ı Veli, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 176. Bu husus Manzum *Makâlât*'ta şöyle dile getirilir: "Çalap'tan iman hoş atadır / Dise can üzere, ten üzere hatadır / İman akıl üzredür ârif katında / Pes andan sonra her bir sıfatında" Bkz. İznîkî, *Bahru'l-hakâyiğ*, s. 302.

³⁶ Yalçın, *Makâlât-ı Hacı Bektâş Veli*, (Yorum ve Açıklamalar), s. 174.

³⁷ *Vilâyet-Nâme* (A. Gölpınarlı), s. 12.

³⁸ Kaya, *Bektaşî İlmihâli*, Ayyıldız Yayınları, Manisa 1989, s. 39; *İmam Cafer Buyruğu*, haz. Esat Korkmaz, Ant Yayınları, İstanbul 1997, s. 9; *İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, (haz. Adil Ali Atalay), Can Yayınları, İstanbul 1993, s. 143.

³⁹ Seyyid Muhammed, *Şerhu huşbeti'l-beyân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli: 1496, vr. 28a.

⁴⁰ *İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, (A. Atalay), s. 88.

⁴¹ *İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, (A. Atalay), s. 11.

⁴² Hacı Bektâş-ı Veli, *Kitâbu'l-Fevâid* (Yararlı Öğütler), haz. Baki Öz, Can Yayınları, İstanbul 1996, s. 85.

⁴³ *Menâkıb-ı İmâm Ca'fer-i Şâdik*, vr. 1b.

⁴⁴ Hacı Bektâş-ı Veli, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 170, 266. Hacı Bektaş Veli'nin Tanrı'ya atfettiği diğer isim ve sıfatlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İlyas Üzüm, *Kültürel Kaynaklarına Göre Alevilik*, Horasan Yayınları, İstanbul 2002, s. 34.

lah sözcüğü ise, onun zati ismidir.⁴⁵ Dinî ritüellerde okunan Gülbanklarda ise yaygın olarak Tanrı'ya atfedilen Evvel, Ahir, Zâhir ve Bâtin gibi isimlere yer verilir.⁴⁶ Zâhir'i bu âlem olarak anlam bulurken, Bâtin'i da öteki âlem olarak yorumlanmaktadır.⁴⁷ O fail-i muhtardır ve dilediğini yapar.⁴⁸ Elbette bu kaynaklarda Tanrı'ya atfedilen sıfatlar bunlarla sınırlı değildir ve Tanrı'ya daha pek çok isim ve sıfatla yakarılmaktadır.⁴⁹ Allah Teâlâ birdir, şeriki nâziri yoktur, kimseye benzemez, yemez, içmez, elden, gözden, dilden mekândan münezzehtir, hayyü'l-kayyümdür, evveli yoktur, ahiri yoktur, ne kimseden doğdu ve ne kimse ondan doğdu; hayır, şer, sağlık, mevt (ölüm) Allah'tandır. Bunların cümlesini dille ikrar, kalple doğrulamak gerekir. İşte iman dediğimiz budur. İmanın gövdesi, ikrar ile şehadettir. İmanın canı itikaddır. İtikadın canı hidayetdir, hidayetin ıssı ise Allah'tır.⁵⁰ Tanrı'nın mutlak kâdiriyeti, bütün kâinatı kuşatıcılığı ve her yerde hazır ve nazır oluşunun da çok açık biçimde Alevi Bektaşî nefeslerine yansıdığını gözlemlemek mümkündür.⁵¹ Tanrı'nın varlığını bilmek mümkün olmakla birlikte, O'nun nitelikleri bilinemez.⁵² O'nun niteliklerini bilmekte bilginler âcizdir ve ancak O'nun adlarını bilebilirler.⁵³

Tanrı'ya ilişkin bilgimizin imkânı, insanın kendi nefisini bilmesiyle ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda "Çalap Tanrı'yı nasıl bildin?" şeklindeki bir sorunun cevabı, "Çalap Tanrı'yı kendi özümüzden, kendimizi de Çalap Tanrı'dan bildik" şeklinde olacaktır.⁵⁴ İnsanın kendini bilmesi ise, ancak kendi varlığına nazarla gerçekleşir. Çünkü kendi vücuduna nazarla insan hakikate kadem basmıştır ve artık aradaki perde kalkmıştır.⁵⁵ Zaten muhiblerin en büyük arzuları Allah'a ula-

⁴⁵ *Câvidânâme*, s. 32.

⁴⁶ "Allah Allah Allah evvelin ve ahirin ve zahirin ve bâtinin bende-i şah kabul-ü dergâh ikrarı kalu billah Allah Muhammed Ali hü" bkz. *Buyruk*, (S. Aytakin), s. 57.

⁴⁷ Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 240.

⁴⁸ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 27.

⁴⁹ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 45; Halid Efendi, *Risâle-i Târîh-i İmâm Ca'fer-i Şâdık*, Muharrem 1294, s. 5. Nefeslerdeki şu anlatım da bu anlamda dikkat çekicidir: "Hem bâtinem hem zahirem hem evvelem hem ahirem / Hem ben oyam hem o benim ol kerim ü rahmân benim", (Gölpınarlı, *Alevî Bektaşî Nefesleri*, s. 65). Bu sıfatların pek çoğuna Hatâî de deyişlerinde yer vermektedir. Bkz. Şah İsmail Hatâî, *Eserleri*, Bakû 1973, II. 7.

⁵⁰ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 75.

⁵¹ Gölpınarlı, *Alevî Bektaşî Nefesleri*, s. 28. Pir Sultan Abdal'ın şiirlerinde de Tanrı'nın kâdir oluşuna ilişkin açık vurgular yer almaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Üzüm, *Kültürel Kaynaklarına Göre Alevilik*, s. 100.

⁵² Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 244. Tanrı'yı bu niteliklerle niteleyen *Kenzu'l-Mesâ'ib* sahibi, onun vasıflarını saymaya hiçbir açıklama ve yorumun yetmeyeceğini, onun zatının sıfatlarının künhünü hiçbir gözün derk edemeyeceğini, bununla birlikte Tanrı'nın şeksiz ve şüpheşiz ve hiçbir yer tutmaksızın gözleri gördüğü, âlemi tek bir *kun* emriyle var ettiğinden söz etmektedir. Bkz. Gülzâr Hüseyinî Kamerî (Mirza Muhammed Taki Derbendî), *Kenzu'l-mesâ'ib*, İstanbul 1327, s. 24.

⁵³ Hak Teâlâ'nın Kur'an'da doksan dokuz ismi vardır. Bunlar Allah'ın isimlerini ilme'l-yakîn ile bilirler. *Bin ismi vardır* derler, fakat niteliğini bilmekte bütün âlem âcizdir. Bkz. Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 238.

⁵⁴ Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 174. Bu nedenle gizli bir hazine olan Tanrı, bilinmek isteyince, insanları yaratmıştır. Bkz. *Şeyh Safî Buyruğu*, s. 14.

⁵⁵ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 59.

şabilmek için kendilerini O'nun birliğinde bularak çanlarını ve hâllerini birleştirerek bir olmaktadır.⁵⁶ Tanrı insana, kendisinin kendisine yakın oluşundan daha yakındır;⁵⁷ çünkü O, nefsinin kendisine fışıldadıklarını bilir ve insana şahdamarından daha yakındır.⁵⁸ Bir başka açıdan da mutlak varlığın en olgun ve son zuhuru insandır ve bu nedenle de kâinatın hulasasıdır.⁵⁹ Öyleyse kişi Tanrı'yı ancak ve ancak inanç yoluyla kendi benliğinde bulur.⁶⁰ Bununla birlikte, her şeyi Tanrı'nın teofanisi/tezahürü olarak gören bu anlayış, bazen O'nun adına bütün varolanları yok sayma şeklindeki bir *varlığın birliği* düşüncesine de dönüşebilmektedir.⁶¹ Varlığın birliği düşüncesi Alevî-Bektaşî düşüncesinde önemli bir dinî hareket noktasıdır, pek çok açıdan Tanrı-insan-evren arasındaki ilişki, bu perspektiften açıklanmaya çalışılır. Bu anlamda bütün var olanların Allah'ın varlık denizinde yok olduğu ve O'nun zatının bütün var olanları kuşattığı, görünmeyen iç yüzeyde/bâtında Hak'tan başka bir şey olmadığı ve dolayısıyla her nereye dönülürse dönülsün Tanrı'dan başka varlık bulunmadığı şeklinde⁶² mistik bir bakış açısıyla panteist⁶³ bir açıklama getirilmektedir. Bazen bu anlayış, Tanrı'nın bir tecellisi olan insanın aşırı yüceltilmesi formuna bürünmekte ve bunun tabii sonucu olarak da hurafelere dayalı, efsanevi⁶⁴ ve yarı-tanrısal bir Ali tasavvuruya karşılaşmak mümkün olabilmektedir. Bu bakış açısından artık Ali, en büyüktür; tek sığınaktır; dünya yaratılmadan önce vardır, görünüşte kuldür ama gerçekte Tanrı'dır.⁶⁵ O gizli ilimlerin kaynağı ve gayb surlarının mahzenidir;⁶⁶ Allah'ın yer ve göktekiler üzerine hüccetidir.⁶⁷ Gayb anahtarı onun elindedir.⁶⁸ Bütün bu nitelikler Ali'ye atfedilmekle birlikte, yine de Ali'ye Tanrı demenin bir *gala'tan* ibaret olacağı iddia edilir.⁶⁹ Bununla birlikte, *Kenzu'l-mesâ'ib*

⁵⁶ Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 174.

⁵⁷ Bkz. 57/Hadid, 56.

⁵⁸ Bkz. 50/Kâf, 16. Tanrı, Âdem'i kendi sıfatları üzere yarattı. Bu ayetlere de O'na yakınlığını bildirdi. Bkz. Kaya, *Bektaşî İlimhâli*, s. 7.

⁵⁹ Gölpinarlı, *Alevî Bektaşî Nefesleri*, s. 71.

⁶⁰ *İmam Cafer Buyruğu*, (E. Korkmaz), s. 79.

⁶¹ Derviş Ruhullah, *Bektaşî Nefesleri*, s. 58.

⁶² Munci Baba, *Tarikat-ı Aliyye-i Bektaşîyye*, sad. Ahmet Gürtaş, Ankara 1995, s. 8.

⁶³ Bektaşî ve İslam'ın panteist mistikleri için fiziksel dünya, hakikatin ademdeki, yokluktaki bir yansımadır ve ikilik duygusu, Tanrı'nın varlığı gerçeğini insandan saklayan örtüdür. Bu ikilik duygusu yok olduğunda, nereye bakarsa Tanrı'nın yüzünü görür; gökteki her yıldızdan Tanrı ışır onun üzerine; tarladaki her çiçekten Tanrı bakar ona, her dürüst yüzde Tanrı gülümser ona, her tatlı sesle Tanrı konuşur onunla; tüm çevresinde Tanrı vardır, sadece Tanrı. Eğer gözlerini içine çevirip yüreğine bakarsa harfi harfine Tanrı'nın yüreğini okuyabilir. Bkz. Birge, *Bektaşîlik Tarihi*, s. 126, 128.

⁶⁴ Çünkü Ali, gâh göğün her bir katına hükmetmekte, gâh da yer yüzünün başka bölgelerinde seyahat etmektedir. Bkz. Kamerî, *Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 49.

⁶⁵ Hz. Ali'ye atfedilen bu efsanevi anlatımlar için bkz. Gölpinarlı, *Alevî Bektaşî Nefesleri*, s. 125, 128; Kamerî, *Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 307, 318. Bu türden anlatımlara fazla olmamakla birlikte Pir Sultan Abdal'ın deyişlerinde de rastlamak mümkündür. Bkz. Üzümlü, *Kültürel Kaynaklarına Göre Alevilik*, s. 116.

⁶⁶ Kamerî, *Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 32.

⁶⁷ Seyyid Muhammed, *Şerhu hübbeti'l-beyân*, vr. 18a-18b.

⁶⁸ Seyyid Muhammed, *Şerhu hübbeti'l-beyân*, vr. 7a.

⁶⁹ "Eğer desem sana desem Allah küfürdür mutlak / Vefî seninledir kevnin mükevvenatı Ali / Cihanda ruhsuz kalpler sen ruhusun / Olur mu kalbin ruhsuz hiç hayatı ya Ali" (*Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 41-42).

müellifi Kamerî'nin Ali ile ilgili sonraki açıklamaları, bu son düşüncesiyle tezat teşkil etmektedir. Bir yandan Ali'yi tanımlamayı küfür olarak değerlendirirken, diğer taraftan onun zatının akdes, şanının yüce olduğundan, ilminin her şeyi kuşattığından söz eder.⁷⁰ Hatta bu örtülü anlatımların ötesinde Kamerî, Ali'ye, hiç de kapalı olmayan bir anlatımla uluhiyet nispet eder.⁷¹ Ali'nin mutlak din gününün sahibi olduğundan ve onun "yalnız sana ibadet ederiz"⁷² ayeti oluşunu ifade eder. Ancak, buna ek olarak, yardımlara cevap verenlerin en hayırlısının Allah olduğundan söz eder ki, bu da tam bir çelişkidir.⁷³

Bu Tanrı tasavvuru büyük ölçüde kişiselleştirilmiştir ve antropomorfisttir.⁷⁴ Bu nedenle Alevi-Bektaşî edebiyatında Tanrı, bazen bir dost, bir arkadaş gibi ele alınır; bazen bir hasım veya hata yapan bir büyük gibi değerlendirilir; kimi zaman da kıyasıya eleştirilir.⁷⁵ Bununla birlikte, özellikle Hüsniyelerde Tanrı'nın görülemeyeceğine ilişkin kabul,⁷⁶ bu konuda önemli bir çelişkiyi de ele verir. Çünkü tümüyle antropomorfist karakterde tasavvur edilen bir Tanrı'nın neden görülemeyeceği hususu pek açık değildir. Bu çelişkide, Hüsniyelerin sonraki dönem eserleri oluşlarının ve özellikle bir karşıtlık teolojisi mantığıyla ele alınmalarının payı büyüktür. Zira daha erken dönem bir yapıt olan *Makâlât*'ta Hz. Ali'ye atfen Tanrı'nın görülebileceğine ilişkin bir düşünceye yer verilir; fakat bu görmenin "O'nun her yerde hazır nazır oluşu" şeklinde anlaşılması gerektiği vurgulanır.⁷⁷ "Nerede çağırırsan orada hazır ve nazırdır," anlayışıyla yaşamak, her hareketinize her ân çekidüzen verir.⁷⁸ Hamedânî, Tanrı'nın hiçbir şeye ve hiçbir kimseye hulûl etmediğini, bunun geçersiz bir düşünce oluşunu ifade edi-

⁷⁰ Kamerî, *Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 47.

⁷¹ "Rabbi a'lâsın Ali, sen Rabb-i Rahmânsın Rahîm / Rabbi izzet, Rabbi millet Rabbi kudret ya Ali" (Kamerî, *Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 47). Bir başka anlatımda da Kamerî şöyle der: "Kul hüvellahu ahad sensin derim haşa / Vardır Allah'us-Samed'den sende kudret ya Ali / Lem yelidsin âlem-i envâr içinde şüphesiz / Yüz bin yıllar âlemi kıldın seyahat ya Ali / Ve Lem yuled desen estağfirullah hil azim / Var bu istekten vücudunda merteb ya Ali" (*Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 48).

⁷² 1/Pâtiha, 5.

⁷³ Kamerî, *Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 48.

⁷⁴ Çünkü Tanrı beşerî bir konuma indirgenmekte ve âdetâ insanın içine sığdırılmaya çalışılmaktadır. Bu anlayış müteal bir Tanrı anlayışını merkeze almayı öneriyor görünmüyor. Örneğin Lütfü Kaleli, bu bakış açısı içerisinde insanı salt insan olarak görmez. Tanrı'yı, insanla bütünleştirir ve evrenin sonsuzluğunda kendi gerçekliğine oturtuğunu düşünür ve şöyle devam eder: "Tanrı varlığı, insan cemalinde topluma yansıtılır. Böylece insan, Tanrı'ya mekân olur. Bir başka deyişle insanda tecelli eden Tanrı, Âdem'i yaratmakla kendisine en güzel mekânı seçmiş olur". Lütfü Kaleli, *Tanrı İnsan*, Can Yayınları, İstanbul 1996, s. 19.

⁷⁵ Battal Pehlivan, *Alevi-Bektaşî Düşüncesine Göre Allah*, Pencere Yayınları, İstanbul 1995, s. 57.

⁷⁶ Hüsniyelerde Tanrı'nın görülemeyeceğine ilişkin düşünce ısrarlı bir biçimde sürdürülür ve özellikle problem tümüyle bir karşıtlık teolojisi mantığıyla ele alınır. Özellikle geleneksel Sünnî teolojinin Tanrı'nın görülebilirliğine ilişkin delilleri ele alınarak onların yanlışlıkları gösterilmeye çalışılır. Bkz. *Hüsniye*, (Komisyan), Ak Kitabevi, İstanbul 1958, s. 90-92; *Hüsniye* (İslam Tarihinde Alevi-Sünnî Tartışmaları), (Ali Toprak), Ant Yayınları, İstanbul 1997, s. 102-103; Vaktidolu, Adil Ali Atalay, *Tam Hüsniye*, Can Yayınları, İstanbul 2002, s. 143-148; Ahmed Sabri Hamedânî, *İslamda Caferî Mezhebi ve İmam Cafer Sadık Buyrukları*, Ankara 1983, s. 61.

⁷⁷ Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 232; *Makâlât*, (Yorum ve Açıklamalarla), s. 321.

⁷⁸ Kaleli, *Tanrı İnsan*, s. 14.

yorsa da,⁷⁹ bu anlatım, uluhiyetin Hz. Ali'de tecelli edildiğini öne çıkaran ifadelerle⁸⁰ açık bir çelişki içindedir.

Alevi-Bektaşî düşüncesine ilişkin yapıtlarda ve özellikle Hüsniyeler merkezinde yürütülen bir başka tartışma, kuşkusuz, Tanrı'nın fiilleriyle ilişkilidir ve burada temel insan özgürlüklerine ve bireysel otonomiye güçlü vurgular mevcuttur. Bu sebeple, cebre dayalı düşünceler çok açık bir dille eleştirilir.⁸¹ Bu bakış açısında kullanılan delil, büyük ölçüde, iyiliklerin Tanrı'ya nispeti ve kötülüklerin ise insana atfedilmesi anlayışıyla şekillenir. Bu nedenle de, bütün fiillerin yaratıcısının Allah oluşunu ifade eden ayetler, yorumlanıp te'vil edilmesi gereken ayetler olarak değerlendirilir.⁸² İşlenen herhangi bir fiilin sorumluluğundan kendini kurtarıp, mazereti Tanrı'nın o fiili yaratmış olmasında aramak cahiliyet inancını olarak görülür.⁸³ Eğer insanın kendi eliyle meydana getirmiş olduğu kötülükleri Allah yaratmış olsaydı, insanın fiilinden sorumlu olması düşünülemezdi.⁸⁴ Bu nedenle her türlü iyiliği Allah'tan, kötülükleri ise kendi nefisinden bilme, Tanrı'nın fiilleriyle ilişkili temel felsefedir.⁸⁵ Ayrıca, eğer kötülükleri Tanrı yapmış olsaydı, zalim olmuş olurdu. Hâlbuki Tanrı bu sıfattan arınmıştır.⁸⁶ Bu temel felsefeye göre, sorumluluktan kurtulmak amacıyla, işlediği kötü fiilleri Tanrı'ya havale etmek, imansızlık olarak nitelenir.⁸⁷ Kâfirin küfrünü Allah yaratmış olsaydı, bu durumda kâfirler bu davranışlarıyla Allah'a ibadet etmiş olurlardı.⁸⁸ Ayrıca Allah'ın kaza ve kaderine razı olmak vacip olduğuna göre, küfrü Allah'ın kaza ve kaderi içinde kabul ettiğimizde, küfre-razı olmak gibi çelişkili bir durumla karşı karşıya kalınmaktadır.⁸⁹ Hayır ve şerrin yaratılışını tümüyle Allah'a havale etme düşüncesi, büyük ölçüde Âl-i Resule zulmedenlerin kabahatlerini örtmekten ibaret görülür.⁹⁰ Bu inançların İslam'ın aslında olmayan, sonradan uydurulan inançlar olduğunu ve bunun sapıklık içinde bulunan Ümeyyeoğullarının kendi kötü fiillerini örtmek ve gerçek yüzlerini saklamak için ortaya atıldığını düşünmektedirler.⁹¹

Alevi-Bektaşî karmaşık yapısı içerisinde yer alan pek çok insanın, Tanrı ve Peygamber konusunda hiçbir fikre sahip olmadığı iddia ediliyorsa da,⁹² Hacı

⁷⁹ Hamedânî, *İslamda Caferî Mezhebi ve İmam Cafer Sadık Buyrukları*, s. 60.

⁸⁰ Örneğin Hatâî, Ali'yi uluhiyetin izhar edicisi/müzhiri olarak niteler. Bkz. Şah İsmail Hatâî, *Eserleri*, II, 21.

⁸¹ "Cebreylemedi kimse bana kendim özendim / Mürşid aradım bulmak için kendimi kendim" Gölpınarlı, *Alevî Bektaşî Nefesleri*, s. 38.

⁸² *Hüsniye*, (Komisyon), s. 22.

⁸³ *Hüsniye*, (A. Atalay), s. 39.

⁸⁴ Hamedânî, *İmam Cafer Sadık Buyrukları*, s. 64.

⁸⁵ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 94.

⁸⁶ *Buyruk*, (F. Bozkurt), s. 43. Korkmaz, *İmam Cafer Buyruğu*, s. 80.

⁸⁷ Pehlivan, *Alevi-Bektaşî Düşüncesine Göre Allah*, s. 43. Buna ek olarak, işlenen kötü fiillerin Allah'ın kazası ile olduğunu ileri sürüp, Tanrı'nın buna rızası olmadığını ileri sürmeyi de doğru bulmazlar. Çünkü hem hükmedip hem de hükümünde rızası olmayan bir hâkim âciz ve riyakâr bir hâkim olabilir. Bu ise Tanrı için düşünülemez. *Hüsniye*, (Komisyon), s. 21-22; *Hüsniye* (A. Toprak), s. 29.

⁸⁸ *Hüsniye*, (A. Toprak), s. 35; *Hüsniye*, (Komisyon), s. 26.

⁸⁹ *Hüsniye*, (A. Toprak), s. 36; *Hüsniye*, (Komisyon), s. 28.

⁹⁰ Komisyon, *Hüsniye*, s. 42.

⁹¹ *Hüsniye*, (A. Toprak), s. 52; *Hüsniye*, (Komisyon), s. 30-31.

⁹² Süleyman Fikri, "Teke Vilayetinde Tahtacılar", *Türk Yurdu*, Cilt: 19-5 (Mayıs 1927), sayı:190-29, s. 231.

Bektaş Veli'nin yapıtlarında, inancın diğer bir nesnesi olarak nübüvvet doktrinine yer verilir. Peygamberlerin hepsinin hak oluşu ve bunların hak tanıklar oluşuna inanmanın gerekliliği üzerinde durulur. Bunların hepsi masum ve paklardır ve onlardan, bu mâsumiyetlerine zarar verecek hiçbir eylem gerçekleşmemiştir.⁹³ Peygamberlere atfedilen suçmeler büyük ölçüde söz konusu nasların tümüyle zahir anlamlarıyla ele alınmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁴ Özellikle naklin açıklanması, yorumlanması, beşerî alana aktarılması ve ahiret âlemine ilişkin bilgilerin verilmesi için peygamberler gönderilmiştir.⁹⁵ Peygamberler, Allah tarafından seçilmiş seçkin kimselerdir. Seçilerek görevlendirilen bu elçiler, Yaratan ile yaratılmışların en üstünü olan insanoğlu arasında rehberlik görevini yürütürler. Amaçları insana, insanlığa en iyi yolu göstermek ve onları yaratılış nedenlerine uygun hâle getirmektir.⁹⁶ Hacı Bektaş Veli, *Fevâ'id*'inde Peygamber'in nübüvvet makamına ulaşmasının merhalelerini ele almakta, bu makamları sırasıyla iman, âbid, zâhid, ârif ve velâyet makamları olarak belirleyen düşünür, Tanrı'nın onu iyilikle halka gönderdiğini, görevinin Hakk'a çağırmak olduğunu ve böylece onun 'nebilik' makamına ulaştığını ifade eder.⁹⁷ Bu son tespit, peygamberlik kurumuna genel kabulün aksine, önemli ölçüde bir kesbi boyut da eklemektedir.

Kur'an'da yirmi sekiz peygamberin isimlerinin açık biçimde zikredildiği ve dördünün ise örtülü biçimde yer aldığı kabul edilir.⁹⁸ Bunların sonuncusu ise Hz. Peygamber'dir. Hz. Peygamber'in soñ peygamber oluşunun ispatında, bazı ayetlerin harfleri ve bu harflerin birbiriyle ilişkileri üzerine üretilen bâtni anlatımlardan hareket edilir.⁹⁹ Bu şekildeki anlayışlar, aslında Bektaşilik üzerine eklenmiş sonraki bir anlayışı/Hurifiliği ima etmesi açısından dikkat çekicidir. Ancak, genel olarak, peygamberliğe ilişkin bu belirlemeler içinde Hz. Peygamber'in ayrıcalıklı bir konumu olduğu görülür.¹⁰⁰ Hz. Peygamber'in nuru her şeyden önce yaratılmıştır.¹⁰¹ Tanrı'nın emriyle Peygamber'in dünyaya gelişiyle dünya nura boğulmuştur. Hak ile bâtil birbirinden ayrılmıştır. İnanan ile inanmayan, inanan ile haricî kalan apaçık belli olmuştur.¹⁰² Tanrı dünyayı bile Hz. Peygamber'in aşkı-

⁹³ İznikî, *Bahırü'l-hakâyık*, s. 304. Çünkü çocukluklarından peygamberliklerine kadar hepsinin günah-tan uzak, temiz bir hayat sürmüş olmaları herhâlde vacip ve gereklidir. Çünkü peygamberler ve imamlar ilahî sırrın saklayıcılarıdır. Böyle, olunca Yüce Allah tarafından reddedilen ve kovulan, yaratıkların en alçağı ve en sapkınlı olan Şeytan'a uymaları düşündürülemez. Peygamberler ve imamlardan şeytani fiiller çıksaydı, onlara inananların peygamber ve imamlara karşı duydukları sevgi, bir süre sonra nefrete dönüşürdü. Bkz. *Hüsniye*, (A. Toprak), 43; *Hüsniye*, (Komisyon), s. 35.

⁹⁴ Bu bağlamda söz konusu naslarla ilgili olarak, örneğin Hz. Âdem'in yasaklanmış bir eylemi işlemesi olgusu, onun haram kılıcı bir yasağı değil, tenzihe dayalı bir yasağı ihlal ettiği dolayısıyla da onun mutlak bir yasağı ihlal etmediği düşünülür. *Hüsniye*, (Komisyon), s. 40.

⁹⁵ *Hüsniye*, (Komisyon), s. 35; Kaya, *Bektaşî İlmihâli*, s. 8.

⁹⁶ Kaya, *Bektaşî İlmihâli*, s. 8.

⁹⁷ Hacı Bektaş-ı Veli, *Kitâbu'l-Fevâ'id*, s. 27.

⁹⁸ Örneğin Hacı Bektaş Veli ile ilişkilendirilen bir rivayette, Hızır'dan, peygamber olarak söz edilmektedir. Bkz. *Vilâyet-Nâme*, (A. Gölpınarlı), s. 75.

⁹⁹ *Câvidânnâme*, s. 30.

¹⁰⁰ Hz. Peygamber'in bu ayrıcalıklı konumunu ifade eden naatlara da rastlamak mümkündür. Bkz. Şah İsmail Hatâî, *Eserleri*, II. 16-20.

¹⁰¹ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 58.

¹⁰² *Kitâb-ı Cebbâr kulu*, s. 30.

na yaratmıştır.¹⁰³ Eriştiği vahiy ve mucizenin varlığıyla Tanrı kendine özgü kitabını kaldırarak, diğer bir kitap, şeriat getirdi. Bununla o, *ulû'l-âzam* oldu. Önceki şeriatı kaldırıp, yerine Şeriat getirmekle son makama erişti ve adı *hâtim*/son peygamber oldu.¹⁰⁴ Bu nedenle onun şefaatine talip olmak ve onu sevmeyenlerden uzak durmak önemli bir kulluk görevidir.¹⁰⁵ Hz. Peygamber bütün peygamberlerden daha faziletlidir. Çünkü onda velâyet nuruyla nübüvvet nuru birlikte mevcuttur.¹⁰⁶ Ayrıca onun nuru, Allah'ın yarattığı her şeyden önce mevcuttur; elinde ayın ikiye bölünmesi gibi güçlü bir delil taşımaktadır ve tüm insanlığın peygamberidir ki, bu özellik diğer peygamberlerde bulunmamaktadır.¹⁰⁷ Hatta insanın yaratılışı bile Muhammed adının harfleri üzeredir. İnsanın başı *mim*, iki eli *ha*, karnı *mim*, iki ayağı *dal* gibidir.¹⁰⁸ Hz. Peygamber'in Miracı kabul edilmekle birlikte, zamanı konusunda bir uzlaşma mevcut değildir.¹⁰⁹ Sonraki yazılı kaynaklarda yer alanın aksine, daha erken dönem fütüvvetnâmelerinde Miraç olgusu anlatılırken, birtakım pîrlerle karşılaştığı iddiası yer alırsa da, bunlar, kırklar meclisi değil, aksine peygamberler olarak belirlenmektedir.¹¹⁰ Örneğin sonraki Buyruklarda Miraç olayı, Hz. Ali ve kırklar ile de ilişkilendirilir.¹¹¹

Nübüvvetle ilişkilendirilen diğer konu imametdir. Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'le aynı nurdan olduğu ve bütün peygamberlere hüccet olduğu ifade edilir.¹¹² Peygamberlerin diğer insanlardan üstün oluşuna paralel olarak, imamların da diğer insanlardan üstün olmaları gerekir. Bu nedenle Allah, fiiline ve sözüne güvenilecek, suçsuz, hatasız, temiz ve masum insanları peygamberliğe ve imamlığa seçer. İlahi hedeflere ulaşmak, ancak bu yolla imkân dahiline girer.¹¹³ Peygamber'in Miracı da, Ali ile ilişkilendirilmiş ve Tanrı'nın huzuruna varıp perde kalkınca arkasında Ali'nin görüldüğü iddia edilerek, Miraç olayı farklı bir yaklaşımla 'Peygamber'in Ali sırrına ermesi olarak yorumlanmıştır.¹¹⁴ Bir başka yaklaşımla da, Resul ve Ali'yi birbirinden ayrı görmeyip ikisini birlemek sırrı Muhammed-Ali olarak yorumlanmaktadır.¹¹⁵ Cebrail'in üstadı Ali, pîri Muhammed'dir.¹¹⁶ Kur'an'da geçen imam-ı mübin ikidir: biri Kur'an'dır, diğeri Ali'dir.¹¹⁷ Bu sebeple Ali, Miraçta Muhammed'in arkadaşıdır.¹¹⁸ Hz. Ali, Hz. Peygamber

¹⁰³ *Buyruk*, (F. Bozkurt), s. 20.

¹⁰⁴ Hacı Bektâş-ı Velî, *Kitâbu'l-fevâid*, s. 27; Seyyid Muhammed, *Şerhu huşbeti'l-beyân*, vr. 9b.

¹⁰⁵ Adil Ali Atalay, *Abdal Musa Sultan ve Velâyetnâmesi*, Can Yayınları, İstanbul 1997, s. 46.

¹⁰⁶ Seyyid Muhammed, *Şerhu huşbeti'l-beyân*, vr. 9, 14b.

¹⁰⁷ Kamerî, *Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 25.

¹⁰⁸ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 239.

¹⁰⁹ Cafer-i Sadık, *Fütüvvetnâme*, vr. 9a.

¹¹⁰ Cafer-i Sadık, *Fütüvvetnâme*, vr. 10a.

¹¹¹ *Buyruk*, (F. Bozkurt), s. 7. Ancak Sefer Aytakin'in hazırlayıp neşretmiş olduğu *Buyruk*'ta, özellikle *Câvidânâme* ve sonraki Buyruklarda ayrıntılı biçimde anlatılan Miraç olayı ve Kırkların Cem'i olayı, yer almaz. Bkz. *Buyruk*, (S. Aytakin), s. 7.

¹¹² Seyyid Muhammed, *Şerhu huşbeti'l-beyân*, vr. 10b; *Buyruk*, (F. Bozkurt), s. 172.

¹¹³ *Hüsniye*, (A. Toprak), s. 44; *Hüsniye*, (Komisyon), s. 43. Kaya, *Bektaşî İlmihâli*, s. 11.

¹¹⁴ Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, s. 223.

¹¹⁵ Halit Efendi, *Risâle-i Târîh-i İmâm Ca'fer-i Şâdık*, s. 18.

¹¹⁶ *Şeyh Safî Buyruğu*, s. 13.

¹¹⁷ *Şeyh Safî Buyruğu*, s. 17.

¹¹⁸ Kamerî, *Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 37.

r'in, onu Gadîr-i Hum'da tayiniyle meşru halifedir.¹¹⁹ Bu nedenle imamın tespi-tinde vesayet esastır.¹²⁰ Hakikat Ali'de ve Ali ile birlikte.¹²¹ Allah, Ali'yi her nebiyle birlikte gizli olarak, Hz. Peygamber ile de aşikâr biçimde göndermiş-tir.¹²² Dolayısıyla Ali, bu ümmetin fetâsı, yani civanmerdidir.¹²³ Hz. Peygamber'de birleşen nübüvvet nuru onun son peygamber oluşuyla son bulurken; velâ-yet nuru Hz. Ali kanalıyla sürmektedir.¹²⁴ *Kenzu'l-mesâ'ib*'te ise, yer yer Ali'nin peygamberlerden üstün bir konuma yerleştirildiği görülür. Çünkü Ali olmasa Tanrı'ya tapacak kimse bulunmazdı ve bu sebeple, peygamberler ondan şeref almış, İbrahim'e ateşi gülistan kılan da Ali olmuştur.¹²⁵ Bununla birlikte, Alevi gruplarından pek çoğu, uluhiyetin Ali'de zuhuru, diğer bir ifadeyle, Allah'ın Ali şekline bürünmesi hakkındaki fikirlerin ne mânâya geldiğini bilmezler. Yalnız bunlardan bahseder ve bu fikirlerin işlendiği bazı nefesler okurlar.¹²⁶

Alevi-Bektaşî düşüncesinde Ali'nin bu seçkin konumu nedeniyle Ali sevgisi esas olmakla birlikte, bu sevginin onların sahabeye yönelik tutumlarını etkile-me derecesiyle ilgili birbiriyle çelişik yaklaşımlara rastlamak mümkündür. Hacı Bektaş Veli, Hz. Peygamber'in sahabelerini yüceltir ve onlara karşı yapılan bir haksızlığı amelleri boşa çıkararak bir davranış olarak niteler.¹²⁷ Önemli bir iktisa-di teşekkül olan Ahilikte ta'n-ı ashâb yoktur ve Ali sevgisi esastır.¹²⁸ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*'nda Hz. Ali'nin konumu yüceltilmekle birlikte, ilk dört halifeye de yer verildiği görülür¹²⁹ ve bunları kötöleyenin Müslümanlıkla alâkasının olmadığı belirtilir.¹³⁰ Hatta Cebraîl, Mikail, İsrail ve Azrail'den Tanrı'nın gökteki vezirle-ri olarak söz edilirken; yerdekilerinin ise Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali oldu-ğu ifade edilir.¹³¹ Bununla birlikte, özellikle bazı Alevi gruplarında ve son dö-nem yapıtlarından olan Hüsniyelerde ilk dört halifeyi ve sahabeyi yerici anla-tımlara rastlamak da mümkündür. İlk üç halifeyi sevenler hariciler olarak ad-landırılır.¹³² Onların Hz. Ali'nin halifelik hakkını gasp ettikleri düşünülür.¹³³ Hz. Peygamber'in diğer hanımlarından söz edilirken, Hz. Âişe'den söz edilmez.¹³⁴

¹¹⁹ Cafer-i Sadık, *Fütüvvetnâme*, vr. 19ba (Millet Kütüphanesi).

¹²⁰ Cafer-i Sadık, *Fütüvvetnâme*, vr. 11b.

¹²¹ Cafer-i Sadık, *Fütüvvetnâme*, vr. 8b.

¹²² *Câvidânâme*, s. 45.

¹²³ Abdurrezzâk Kâşânî, *Tuhfetü'l-İhvân*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, (İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları: Etüdler), İstanbul 1949, s. 267.

¹²⁴ Kaya, *Bektaşî İlimihâlî*, s. 12.

¹²⁵ Kamerî, *Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 41.

¹²⁶ Y. Ziya Yörükkan, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, haz. Turhan Yörükkan, Ankara 1998, s. 117.

¹²⁷ Hacı Bektaş-ı Veli, *Makâlât*, (E. Coşan), s. 18; *Makâlât*, (A. Güzel), s. 193-194.

¹²⁸ Bu sebeple Ahiler, Bektaşîliğin teşekkül ve teessüsü yolunda denilebilir ki, hazırlanmış birer 'ocak' mahiyetinde bulundular. Bkz. Baha Said, "Anadolu'da Gizli Mabetler: Bektaşîler II", *Türk Yurdu*, Cilt: 19-5 (Mart 1927), sayı: 188-27, s. 100.

¹²⁹ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 6.

¹³⁰ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 29.

¹³¹ Seyyid Muhammed, *Şerhu hutbeti'l-beyân*, vr.14a.

¹³² *Buyruk*, (F. Bozkurt), s. 172; *Buyruk*, (A. Atalay), s. 175

¹³³ *Hüsniye*, (Komisyon), s. 84-85.

¹³⁴ Gölpınarlı, *Alevî Bektaşî Nefesleri*, s. 38. s

Hız. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'in emrine karşı geldiği iddia edilir.¹³⁵ Alevi gruplarından olan Tahtacılar ise, ilk üç halifeyi sevmedikleri gibi, bu isimleri taşıyan insanları da sevmezler.¹³⁶ Zira amellerin en yücesi, "Muhammed-Ali'nin dostuna dost, düşmanına düşman olmak" şeklinde anlaşılır.¹³⁷

Hacı Bektaş Veli, peygamberlere indirilen kitaplara ilişkin inancı da imanın rükünleri arasında görür.¹³⁸ Bir insan, Hz. Peygamber'e iman edip diğer peygamberleri ve kitapları inkâr etse böyle bir insan iman etmiş sayılmaz.¹³⁹ Allah'ın İncil, Tevrat, Zebur ve Kur'an'dan oluşan dört kitap gönderdiği ifade edilerek, bunun dışında indirilenlerin suhuf olarak adlandırılması gerektiği düşünülür.¹⁴⁰ Tanrı'nın ne kadar sırrı ve gizemi varsa, bu dört kitapta bildirmiştir.¹⁴¹ Bir insan bu dört kitaptan birini inkâr etse veya bir ayete yanlış anlam verse lanetlenir.¹⁴²

Alevi-Bektaşî teolojisinde, tıpkı diğer peygamberler içinde Hz. Peygamber'in konumu gibi, diğer kitaplar içinde de Kur'an'ın ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu görülür ve dinî düşünceleri de büyük ölçüde Kur'an ekseninde şekillenir. Allah'ın kelamı olarak Kur'an'ı bütün kalpleriyle kabul eder ve inanırlar.¹⁴³ Hz. Peygamber'e indirilen Kur'an içinde her ne emrolundaysa ona inanmak gerekir.¹⁴⁴ Bedeşhanlıların gönlünü fetheden Hacı Bektaş, oradakiler Müslüman olunca onlara namaz kılmayı ve Kur'an okumayı öğretir.¹⁴⁵ *Otman Baba Velâyetnâmesi*'ne göre, abdalın tac giyme duasında, Yüce Tanrı'nın niteliklerine ve Kur'an ayetlerine açık atıflar mevcuttur.¹⁴⁶ Buyruklarda pek çok görüş temellendirilirken, özellikle Kur'an ayetlerine dayanılır ve pek çok düşünce temel meşruyetlerini Kur'an'dan alır.¹⁴⁷ Bu nedenle Alevi-Bektaşî düşüncesinde Kur'an, beşerî tutum ve davranışların değerini belirleyen önemli bir mihenk taşıdır.¹⁴⁸ Âşıkların Kur'an'ı övmesi ve buyruklarını yerine getirmesi gerekir. Sözleri Kur'an'a uymayan âşığın sözüne itibar olunmaz.¹⁴⁹ Ayetsiz, kitap-

¹³⁵ *Hüsniye*, (A. Toprak), 59; *Hüsniye*, (Komisyon), s. 45vd.

¹³⁶ Süleyman Fikri, "Teke Vilayetinde Tahtacılar", s. 232.

¹³⁷ Halit Efendi, *Risâle-i Târîh-i İmâm Ca'fer-i Şâdık*, s. 6.

¹³⁸ Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 178.

¹³⁹ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 30.

¹⁴⁰ *Menâkıb-ı İmâm Ca'fer-i Şâdık*, vr. 1b.

¹⁴¹ *Buyruk*, (F. Bozkurt), s. 138.

¹⁴² *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 30.

¹⁴³ *Hüsniye*, (A. Toprak), s. 29.

¹⁴⁴ *Menâkıb-ı İmâm Ca'fer-i Şâdık*, vr.2a.

¹⁴⁵ *Vilâyet-Nâme*, (A. Gölpınarlı), s. 13.

¹⁴⁶ Hasan Fehmi, "Otman Baba Velâyetnâmesi", *Türk Yurdu*, Cilt: 19-5 (Mart 1927), Sayı: 188-27, s. 117.

¹⁴⁷ Özellikle makamların açıklanışında her bir makamın temel dayanağı olarak, Kur'an ayetlerine yapılan göndermeler, oldukça dikkat çekicidir. Bkz. *Buyruk*, (S. Aytekin), s. 21-24.

¹⁴⁸ Bir âşığın metanı işitince, onun sarraf gibi bir mihenk taşına başvuruyla ölçülmesini, burada mihenk taşının Kur'an olduğu ifade edilerek, eğer o söz Kur'an'a mutabık ise o âşığın hakiki olduğuna hükmedilmesi gerektiği ifade edilir. Eğer tamam gelmezse mecazidir, sözüne amel yoktur. Eğer böyle bir yetenek yoksa bir mürşide başvuruja. Ayetsiz söz söyleyip nasihat edenin cevabı sahih değildir. Bkz. *Buyruk*, (A. Atalay), s. 41.

¹⁴⁹ Pîr, kâmil mürşidin sözüne uymayıp ayetsiz, hadissiz hükmünü yürütmeyi sürdürürse artık tâlib o pîrin danna durmamalıdır. Kitaba uymayan pîr, şeytandır. Bkz. *Buyruk*, (F. Bozkurt), s. 93; *Cafer-i Şâdık Buyruğu*, (A. Atalay), s. 41.

sız söz söyleyip, nasihat eden pîrin söylediği sözler saygın değildir. Âşığın serveti altın ise Kur'an mihenk taşıdır, üstadlar sarrafıdır.¹⁵⁰ Bu nedenle âşığın/sofunun yüzü, Kur'an'ın yüzüdür. Yüzündeki çizgiler kelâm-ı kadîmin yazılarıdır. Bu nedenle iki âşığın birbirinin yüzüne bakması, dolaylı olarak Kur'an okumak anlamına gelir.¹⁵¹ Öyleyse ancak Kur'an okuyan kimse rahmete erişir; Kur'an'ın hükmünü tutmayan insan ise azabı hak eder.¹⁵²

Geleneksel Şii teorisyenlerin yapıtlarında yer alan Kur'an'a ilişkin iddiaların hemen hiçbirisine, merkeze aldığımız Alevi-Bektaşî yapıtlarında rastlanmaz. Hz. Peygamber'e indirilen Kur'an konusunda şüphe yoktur ve herhangi bir eksiklik iddiası yer almaz. Toplam yirmi üç yılda inen Kur'an, 114 sureden oluşur ve toplam 6666 ayetten ibarettir.¹⁵³ Ancak, Kur'an'ın bazı ayetlerinin ashap ve Ehl-i Bey'tle ilgili olduğu düşünülür.¹⁵⁴ Bu sebeple, Kur'an'ın en iyi yorumcusu Ali'dir ve o, Kur'an'ın zahiri ve bâtini bilgisini bilir.¹⁵⁵ *Câvidânâme*, Kur'an'ın bir kısmının diğer kısmını tefsir ettiğini düşünür. Kur'an'ı, *kelâm-ı şâmit* ve *kelâm-ı nâhik* şeklinde ikiye ayıran Fazlullâh, konuşan kelimân insan, yani Ali olduğunu iddia eder. Bu nedenle ilahi sırlar, öncelikli olarak konuşan kelimân (*kelâm-ı nâhik*), Muhammed ve Ali'de aranmalıdır.¹⁵⁶ Kur'an'ın her bir ayeti sayfa sayfa incelendiğinde her birinin Ali'ye işaret ettiği anlaşılacaktır.¹⁵⁷ Öyleyse sırr-ı Yezdan olan insanı aklamak, ilahi sırları anlamaya özdeştir. Ali, Allah'ın insan suretinde görünmüş zat ve sıfatı idi.¹⁵⁸ Hüsniyede Hz. Ali'nin Kur'an'ın bütün emir ve yasaklarını bizzat Hz. Peygamber'den talim yoluyla aldığını, bu nedenle Kur'an'ın zahir ve bâtın bütün ilimlerine aşina olduğu şeklinde bir anlatıma yer verilmesi,¹⁵⁹ Alevi-Bektaşî düşüncesi içinde müfessir olarak Ali'nin konumunu teyit ediyor görünüyor. Bütün bunlara ek olarak, özellikle Hurufîler içinde muhkem ve müteşabihler konusunda uzun ve çocukça te'villere de rastlamak mümkündür.¹⁶⁰ Çünkü onlara göre Kur'an'ın zahiri ve bâtını vardır. Hatta bâtının da bâtını vardır.¹⁶¹

Araştırmamızda ele alınan kaynaklarda, özellikle *Câvidânâme* ve Hüsniyelerde, Kur'an'ın yaratılmış olup olmamasıyla ilgili teolojik tartışmaların da yer aldığı görülür. Bu konudaki bir tartışma Hz. Peygamber'e atfedilen ve Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu ifade eden bir rivayetle başlar. Yazılan bir yazının iki biçiminin bulunduğu, bunlardan birincisinin her çeşit şekil ve heyetten berî oldu-

¹⁵⁰ *Buyruk*, (F. Bozkurt), s. 24.

¹⁵¹ *Buyruk*, (F. Bozkurt), s. 32.

¹⁵² *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 22.

¹⁵³ *Menâkıb-ı İmâm Ca'fer-i Şâdik*, vr. 2a; Seyyid Muhammed, *Şerhu huşbeti'l-beyân*, vr. 8b.

¹⁵⁴ Seyyid Muhammed, *Şerhu huşbeti'l-beyân*, vr. 8b; Hamedânî, *İmâm Cafer Sâdik Buyrukları*, s. 72.

¹⁵⁵ Seyyid Muhammed, *Şerhu huşbeti'l-beyân*, vr. 8b.

¹⁵⁶ *Câvidânâme*, s. 35.

¹⁵⁷ Kamerî, *Kenzu'l-mesâ'ib*, s. 37.

¹⁵⁸ Baha Said, "Bektaşîler III: Balum Sultan Erkânı", *Türk Yurdu*, Cilt: 19-5, (Nisan 1927), s. 161.

¹⁵⁹ *Hüsniye*, (Komisyon) s. 61.

¹⁶⁰ Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşîlik*, s. 244.

¹⁶¹ *Câvidânâme*, s. 33.

ğu, bu yönüyle de kelâmullâhın yaratılmamış olması gerektiği düşünülür.¹⁶² Ses ve harflerden oluşana gelince, bunun kelâmullâh değil, kelâmullâha delalet eden şeyler oluşunu ifade etmek hoş karşılanmaz.¹⁶³ Ancak, özellikle Hüsnîye'de bunun çelişliği bir düşünce benimsenmektedir. Kelâmullâhın hiç de örtülü olmayan bir üslûpla yaratılmış olduğu ifade edilir. Çünkü Kur'an kelamı, ses ve harflerden oluştuğundan birbirlerinden önce ve sonra gelebilmektedir. Ses ve harflerden oluşmayan anlamın kadim olması durumunda ise, Allah'ın ezelde yokluğa hitabı söz konusu olacaktır ki, bu da makul karşılanmaz.¹⁶⁴

Alevi-Bektaşî inançlarında imanın bir başka nesnesi ahiret yaşamıyla ilgilidir ve -büyük ölçüde nakle istinat etmesi nedeniyle ona ilişkin bilgimiz kesin olmasa da-¹⁶⁵ dünya yaşamından kopuk ve bağımsız değildir. Hünkâr Hacı Bektaş, dünya yaşamında Allah'ın emirlerine sıkı sıkıya bağlı kalan, yapın dediklerini yapan, yapmayın dediklerinden de sakınan insanların ahiretteki durumlarının marifet vasıtasıyla bilinebileceğini ifade ederek¹⁶⁶ ahiret yaşamını dünya yaşamındaki yapıp-etmelerimizle ilişkilendirir. Bu bakış açısından dünya, ahiretin tarlası olarak görülür. Burada ne ekilmişse orada da o biçilecektir.¹⁶⁷ Hacı Bektaş Veli, ahiret yaşamına inanmakla, bu inancın yüklediği dünyevi yükümlülüklerle de dikkat çekerek, ahirete ilişkin salt kuramsal inanç boyutunu ve lakaytlığı eleştirir: "Ey müminler, kıyamete inanmak, böyle sizin gibi inanmak değildir. Zira siz haram ve helal her ne bulursanız giyinir, donanır; haksız yere nimetler yiyip beslenirsiniz. İşte bu inanmak mıdır ki, siz inanmış olacaksınız"¹⁶⁸

Kur'an'ın üç yüzdenden fazla ayetinin, kıyamet alametleri, sûr, hesap, azap, cennet ve cehennemi de içermek üzere ahiret yaşamıyla ilişkili olduğu ifade edilir.¹⁶⁹ Öldükten sonraki yaşamda, dirilişin maddi bedenle birlikte gerçekleşeceği inancı benimsenir.¹⁷⁰ Dünyevi yükümlülükler ve bunların ahiret yaşamındaki karşılıklarıyla ilgili oldukça güçlü vurgular mevcuttur. Her insan için görevlendirilmiş meleklerin bulunduğu ve bunların ahirette o kişiyle ilgili tanıklık edeceğine inanılır.¹⁷¹ Allah'ın insanın yapıp etmelerine karşılık, makberî, mahşerî, cehennemi ve şiddetli azapları olduğu düşünülür.¹⁷² Mahşer günü bü-

¹⁶² *Câvidânâme*, s. 31.

¹⁶³ *Câvidânâme*, s. 33.

¹⁶⁴ *Hüsnîye*, (Komisyon), s. 55, 61.

¹⁶⁵ *Hüsnîye*, (Komisyon), s. 35.

¹⁶⁶ Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (A. Güzel), s. 166.

¹⁶⁷ *Menâkıb-ı İmâm Ca'fer-i Şâdiq*, vr. 4b.

¹⁶⁸ Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (E. Coşan), s. 10.

¹⁶⁹ Seyyid Muhammed, *Şerhu huşbeti'l-beyân*, vr. 8b.

¹⁷⁰ Hamedânî, *İmâm Cafer Sadık Buyrukları*, s. 72.

¹⁷¹ Meleklerle ilgili tespitler manzum *Makâlât*'ta şöyle dile getirilir: "Müvekkel kodi üstüne melekler / Ki divden perilerden seni saklar / Piriştelerde, her adam nisabı / Dimişler üç yüz altmışdır hesabı / Kamusi hidmat eyler seni gözler / Kıyamatda bular hep seni yüzler / Utanmazsan edebpizlik idersin / Yaramaz işleri idip n'idersin / Kanı imdi bulara kirtip inanmak /Sana vacip kıldı pes od'a yanmak" İznîkî, *Bahru'l-hakâyık*, s. 304.

¹⁷² *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 21.

tün insanlar, iyi-kötü bütün işlediklerinden sorguya çekilmek üzere Allah'ın huzurunda dururlar. Bu duruşun uzamasının Hz. Peygamber'i kaygılandığı ve imanı kâmil olup, küll hakkı yemeyenlerin bundan muaf olacakları düşünülür. Hz. Peygamber'in, özellikle Ali ve evladına kötü muamele edenlerden de kaygı duyacağı iddia edilir.¹⁷³ Çünkü ahirette, yalnızca peygamberler değil, Hz. Ali ve Ehl-i Beyti'de şefaathaklarına sahip olacaktır.¹⁷⁴

Öldükten sonraki kabir yaşamında insanların karşılaşacakları azaplara¹⁷⁵ ve duyulan pişmanlıklara¹⁷⁶ ilişkin oldukça ayrıntılı betimlemeler mevcuttur. Bu durum, pek çok Alevi-Bektaşî deyiş ve nefeslerinde görülebilir. Bununla birlikte çekilen bu cefaların nedeni olarak dünya yaşamındaki tutum ve davranışlar öne çıkmaktadır.¹⁷⁷ Çünkü her şeyin bir tartacağı olduğu, dünya yaşamında herhangi bir iş yaparken, hile yapılmaması, üzerine hak geçirilmemesi, eğer böyle yapılırsa, hesabının eksik çıkacağı ifade edilir.¹⁷⁸ Ölen kişiyi zebaniler cehennemine götürürken, "ey dünyada Kur'an ve hadise inanmayan, kendince yol mezhep düzüp, beni babadan böyle gördüm diyerek kitapsız yol sürenlerin hâli budur" deyip boğazlarına zincir takacaklarından söz edilir.¹⁷⁹ Bazı çağdaş yazarlar, Alevî düşüncesinde dünyada veya kıyamet sonrasında görülecek bir hesap olmadığını; hesabı soracak olan da, hesap da bu dünyada, bizzat insanlar içinde ve insanlar tarafından görüleceği; kişi aklandığı ölçüde toplumsal kalabileceği veya tersine, toplumsal alandan dışlanıp düşkün edileceği¹⁸⁰ ifade ediliyorsa da, bu anlatım, ahiret yaşamındaki ceza ve mükâfat olgusunu öne çıkaran yukarıdaki anlatımlarla açık bir çelişki oluşturmaktadır. *Buyruk*'ta tâlibin günah işlemesi durumunda, pîrin onu divana alıp yargılayamayacağı, böyle bir tâlibin sorgusunu mahşerde Tanrı'nın yapacağı ifade edilmektedir.¹⁸¹ Bununla birlikte, özellikle Bektaşî Nefesleri'nde öte dünyada Tanrı'nın affediciliğini,¹⁸² hesabı, mizanı ve sıratı yargılayıcı anlatımlara da rastlamak mümkündür.¹⁸³

Genel olarak Alevî-Bektaşî düşüncesi için söylenemese de, bazı Alevî gruplarında ruh göçünü/*tenâsulh* ifade eden anlatımlara rastlanır. Özellikle bir Alevî grubu olan Tahtacılar içinde ruh göçüyle ilgili pek çok anlatım mevcuttur. Fena

¹⁷³ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 37.

¹⁷⁴ Hamedânî, *İmam Cafer Sadık Buyrukları*, s. 73.

¹⁷⁵ Özellikle ahiret yaşamında karşılaşılacak azabın oldukça ayrıntılı betimlemesi mevcuttur: "Kabrim akrep ile doldu / Cehennemden tütün geldi; Oddan gömlek giydirdiler / Bana zakkum yedirdiler; Beni Ataşa attılar / Dilim ensemden çektiler; Oddan gömlek yaktı beni / Kabrim daraldı sığıttı beni" (*Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 41).

¹⁷⁶ "Salmazlar dünyaya gidem / Varam iyi amel idem" (*Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 40).

¹⁷⁷ "Ben kazandım eller yedi / Şimdi derdi bana kaldı" (*Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 40).

¹⁷⁸ *Kitâb-ı Cebbâr Kulu*, s. 48.

¹⁷⁹ *Cafer-i Sadık Buyruğu*, (A. Atalay), s. 38.

¹⁸⁰ Yalçınkaya, *Alevilikte Toplumsal Kurumlar*, s. 85.

¹⁸¹ *Buyruk*, (F. Bozkurt), s. 92.

¹⁸² "Beni affeylesen düşün mi şandan / Şahlar bile geçer böyle isyandan / Ne dökülür ne eksilir haznenden. / Affetsen olmaz mı noksanı mısın". Gölpinarlı, *Alevî Bektaşî Nefesleri*, s. 225.

¹⁸³ "Bakkal mısın teraziyi neylersin / İşin gücün yoktur gönül eylersin / Kulun günahını tartıp neylersin / Geçiver suçundan bundan sana ne". Gölpinarlı, *Alevî Bektaşî Nefesleri*, s. 227.

ruhlar, günah neticesi düşmüş ve pek çok hayvan cisimlerinden geçerek yeneden iyi ruh hâline gelmiştir. Yalnızca fena ruhların değil, günahkâr insanların ruhlarının da ölümden sonra hayvana dönüştüğüne inanılır.¹⁸⁴ Ayrıca tenasühe ilişkin bazı nefesler var ise de, bunların mahiyetine ilişkin kendilerinin de hiçbir bilgisi bulunmamaktadır.¹⁸⁵

Son olarak denilebilir ki, Alevi-Bektaşî kültür kompleksi içinde ifade bulan inançlar, temel renklerini büyük ölçüde İslam'dan alırlar ve başlangıç felsefesi itibarıyla İslam'ın dışında değildir. Bununla birlikte düşünceler, büyük ölçüde dağınık, parçacı ve öznel bir temelde oluşturulur ve çoğu kere de efsanevi bir temele sahiptir. Bu nedenle Alevi-Bektaşî kültür yapısına ilişkin pek çok alanda söylenebileceği gibi, inançlar alanında da, bir yeknesaklıktan söz edebilmemiz mümkün görünmemektedir. Bu nedenle varılan sonuçlar, büyük ölçüde öznel, genelleştirilemez; yapılan tespitler ve sınıflamalar mutlak bir belirginlik içinde ifade edilip sistematize edilemediğinden, her birey için buyurucu nitelikte bir norm ifade etmez. Yine de bu araştırmada ortaya konulan veriler, açık bir kesinlik içinde olmasa bile, Alevi-Bektaşî geleneğinin temel İslam inançlarına ilişkin bakış açısını ele veren önemli belirlemelere tanıklık etmektedir. Diğer bir açıdan da bu tespitler, Alevi-Bektaşî kültür yapısı içerisindeki değişim ve dönüşümleri de ele vermektedir. Örneğin pek çok alanda, ilk dönem yapıtlarında mevcut anlatımlarla, sonrakilere arasında önemli bir tutarsızlık ve çelişki göze çarpmaktadır. Hacı Bektaş Veli'de, *Fütüvvetnâme*'de Miraç olayıyla ilgili 'kırklar' olgusuna herhangi açık veya imalı anlatım yer almazken, sonraki yapıtlar bunu oldukça ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Ayrıca *Câvidânnâme*'de Kur'an'ın yaratılmaması tezi ağırlık kazanırken, sonraki dönem eserleri olan Hüsniyelerin bu alandaki vurguları, Kur'an'ın yaratılmış olması ekseninde dönmektedir.

Yaklaşım, izah ve yorum açısından tek bir düzlemde ele alınamayacak kadar çoğulcu bir yapı olmasına karşılık, Tanrı, nübüvvet ve ahiret inancını da kapsayan temel İslam inançlarının oldukça merkezî ve yerleşik konumda olduğunu gözlemek mümkündür. Tanrı inancı Alevi-Bektaşî kompleksi içerisinde önemli bir yer işgal eder ve pek çok olgu ve olayın Tanrı ekseninde anlam kazandığı görülür. Tanrı'nın bilinmesi noktasında hareket noktası insanıdır; insanın benlik bilgisi Tanrı bilgisinin başlangıcı olmaktadır. Ancak yine de Tanrı, nitelikleri açısından, beşerî anlayış açısından bilinmezliğini ve gizemini korumaktadır. Tanrı'nın bilinmesiyle ilgili insana biçilen odak rol, çoğu kere beşerî varlık ile ilahi varlığın aynı ontolojik ve hiyerarşik düzlemde ele alınmasına yol açmıştır. Bu nedenle Hz. Ali ile ilgili anlatımlarda, olağanüstü yetilerle donatılmış efsanevi bir insan tasavvuruna yer verilmiştir. Diğer taraftan da insan ve davranışlarına yüklenen başat rol, ilahi irade karşısında beşerî otomluğun teminatı olarak anlaşılmıştır.

¹⁸⁴ Hamid Sadi, "Anadolu Etnoğrafyası: Tahtacılar", *Türk Yurdu*, Cilt: 18-4, sayı: 182-21, s. 114.

¹⁸⁵ Y. Ziya Yörük, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, s. 117.

Alevi-Bektaşî düşüncesi açısından peygamberlik, ilahi iradenin beşerî alanda-ki açılım ve yansımasına eşlik eden önemli bir kurumdur. Bu nedenle bu açıdan rehberlik edecek bir peygamberin olması gereklidir. Diğer peygamberler içinde Hz. Peygamber, kendisine indirilen Kur'an'la birlikte ayrıcalıklı bir konuma sahiptir ve Kur'an'a yönelik açıklamalar, geleneksel kabulle uyuşur ve en azından incelenen yapıtlarda Kur'an'la ilgili herhangi bir eksiklik iddiasına yer verilmez. Bununla birlikte, peygamberliğe ilişkin getirilen yorumlar, tümüyle rasyonel veya tümüyle teolojik düzeyde değildir. Çoğu kere açıklamaların mistik bir renge büründüğü görülür. Çünkü Hz. Peygamber'in nurunun bütün var olanlardan önce var olması nedeniyle tüm peygamberleri öncelerken; nübüvvet ile velâyet nurunu birlikte taşıması yönüyle de hepsinden üstündür. Hz. Ali, nübüvvet kurumu içinde önemli bir yere sahiptir ve her şeyden önce Peygamber'le aynı nuru taşımaktadır. Alevi-Bektaşî düşüncesi içinde genel bir kabul olmasa da, bazen Mîraç olayının Hz. Peygamber'le ilişkilendirildiği bazen de Hz. Ali'ye peygamberlerin üstünde bir statü tanıyan anlatımların yer aldığı söyleyebilmek mümkündür.

Alevi-Bektaşî kültür yapısı içerisinde önemli ölçüde bireysel otonomiye vurguların yer alması; cebre dayalı anlatımların reddedilmesi ve yapıp-etmelerin bireyin kendine mal edilmesi kişisel sorumluluk açısından anlam taşır. Bu sebeple ahiret yaşamı dünya yaşamından bağımsız olarak açıklanamaz. Bir başka açıdan da ahirete olan inanç, dünya açısından herhangi bir yaptırım gerektirmeyen salt teorik bir inanç değildir.

PEK YAKINDA

Şii Siyaset Düşüncesinin Dönüşümü

Ahmed el-Kâtib
kitâbiyât

Aleviliğin Dinî Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi¹

SÖNMEZ KUTLU
DOÇ.DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
skutlu@divinity.ankara.edu.tr

Özet

Alevi kavramı 19. asırdan itibaren Kızılbaş, Tahtacı, Hurufi, Bektaşî, Kalenderî, Torlak, Işık vb. topluluklara kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye coğrafyası ve Türklerle ilgili Alevi tanımlamasının, bugün Alevi diye tanımlanan grupların arka planını oluşturacak bir kullanımı yoktur. Alevilik Caferî, Hanefî, Maturidî, İsmailî gibi hem ortodoks hem de heterodoks unsurlar taşısa da Kızılbaşlık ve Bektaşîlik teolojik bir yapılanma olmayıp tarikat benzeri mistik bir oluşumdur. Farklı mezhebi unsurlar taşımasından dolayı Aleviliğe mezhepler üstü veya doksi ötesi mistik oluşumlar anlamında 'metadoksi' denebilir.

anahtar kelimeler

Alevi, Kızılbaş, Ortodoksi, Heterodoks, Mezhep, Tarikat

Giriş

Arapça bir sözcük olan Alevî (*alavî*), "Ali'ye mensup, Ali taraftarı, Ali'yi seven, sayan ve ona bağlı olan, Ali'ye ait ve Ali'nin soyundan gelen" gibi çeşitli anlamlara gelmektedir. Sözcüğün terim anlamına gelince, tarih boyunca, dilciler, tarihçiler, şairler, edebiyatçılar, fırka ve mezhepleri inceleyen makâlât yazarları, farklı anlamlar yüklemişlerdir. Örneğin, tasavvufta tarikat silsilesi Hz. Ali kanalıyla Hz. Peygamber'e ulaşan Kadiri, Mevlevî, Bektaşî ve benzeri

¹ İngilizce sözlüklerde bulunmayan *metadoxy* kavramı, ilk defa Türk araştırmacı Cemal Kafadar tarafından kullanılmıştır. Metadoksi, Türkçeye doksiüstü veya doksiötesi ya da doksidışı şeklinde çevrilebilir. Kafadar, Osmanlı dönemindeki tarikatlardan ve dinî hareketleri tanımlamada 'ortodoks' ve 'heterodoks' kavramlarının yetersiz olduğunu, bunların yerine 'metadoksi' kavramının kullanılmasını önermektedir. Geniş bilgi için bkz. Cemal Kafadar, *Between Two Worlds The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, London 1995, s. 74-76. Krş. Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul 1999, s. 22.